

СПЕЦИФІЧНІ ФОРМИ І МЕТОДИ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано використання засобів терору та тероризму радянським рухом Опору як адекватної реакції на окупаційну політику гітлерівців. На підставі сучасних теоретичних напрацювань і термінології виявлені особливості та специфіка діяльності радянських партизанів на різних етапах Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: окупаційний режим, терор, тероризм, диверсійно-терористична діяльність, спецгрупи, партизанський рух.

Вимушене насильство — так стисло, враховуючи зміст, спрямованість, мету та головні засоби, можна охарактеризувати дії радянських партизанів та підпільників у роки Великої Вітчизняної війни.

Партизани відповіли на окупаційний терор адекватними методами. Диверсійні акції, здійснювані спеціально перекинутими через лінію фронту чекістськими групами, а згодом і партизанами, вселили почуття страху у ворога, позбавили його спокою та впевненості у своїй безкарності. Налюти на ворожі гарнізони, збройні сутички, засідки на дорогах, теракти щодо представників окупаційної влади та їх поплічників з місцевого цивільного населення та інші заходи, здійснювані партизанами, тероризували тилкові військові частини, що змусило загарбників залучати додаткові сили регулярної армії для боротьби із партизанськими загонами, охорони своїх тилкових об'єктів.

Варто зауважити, що у питанні кваліфікації методів партизанської боротьби та статусу народних месників на сьогодні існує кілька полярних точок зору, кожна з яких має певне підґрунтя і відповідним чином впливає на оперування понятійним апаратом.

З одного боку, терор та терористичні дії за своїми визначеннями (принаймні існуючими дотепер) як широкомасштабні або поодинокі акції, здійснювані проти цивільного населення, на перший погляд, наче і не можуть застосовуватися у контексті дослідження руху Опору. Втім, зважаючи на реальний стан речей, знявши негативний наліт із цих термінів і маючи на увазі методи й засоби ведення боротьби проти окупантів (а не морально-правові оцінки таких актів), їх можна використовувати стосовно певних дій диверсійно-терористичних груп, партизанських загонів та підпільників. Та й, зрештою, у документах воєнної доби терміни «терори-

зування», «терор», «терористична акція», «диверсія» згадуються у зв'язку з організацією партизанського руху та спеціальних чекістських груп і визначення їх тактики досить часто й однозначно.

З іншого боку, партизани Великої Вітчизняної, за визнанням чинного міжнародного гуманітарного права й за правилами ведення війни, котрі діяли у досліджуваний час, були комбатантами (а не франтирерами*) і їхні дії проти ворога мають класифікуватися як складова збройної боротьби. Проте, за твердженням самих переможених, які намагаються виправдати свої протиправні дії (читай — жорстокості — *Авт.*), партизани були легітимними лише за окремими ознаками. Методи партизанської війни деякі західні історики вважають «незаконними», посилаючись на положення Гаазької конвенції 1907 р. А самих народних месників окремі гітлерівські генерали називали «бандитами». При цьому вони свідомо ігнорували той факт, що Гаазька конвенція закріпила право народів на спротив агресії.

Ці неузгодження та різні тлумачення схожі на правову казуїстику, коли кожна зі сторін намагається прихилити на користь своєї концепції певні аргументи, керуючись при цьому чи то політичними уподобаннями, чи то прагненням уникнути відповідальності.

У будь-якому випадку науковцям не варто уникати об'єктивних за своєю суттю визначень, закріплених у Міжнародно-правових актах.

Що стосується точки зору переможених, то ще під час Вітчизняної війни 1812 р. методи партизанської боротьби викликали «нерозуміння» з боку вищого керівництва армії-агресора, котре, посилаючись на існуючі правила ведення війни, обурювалося діями партизанів — звичайних селян, які винищували переважним чином ворожих фуражистів та окремі дрібні підрозділи противника. Французький генерал Лористон у листі до М. Кутузова скаржився, що партизанські дії не відповідають встановленим правилам. На це Кутузов цілком слушно зауважив, що народ, скривджений нашествиям, «не вміє розрізняти прийняті звичаї від тих, котрі відкидаються у звичайних війнах»¹.

Уславлений герой Вітчизняної війни 1812 р., теоретик та літописець партизанської війни Денис Давидов, аналізуючи дії партизанів у війнах XVIII — початку XIX століть і полемізуючи з тими, хто вдавався до крайнощів, перебільшуючи значення партизанської війни чи зводячи її лише до дрібних нальотів, наголошував: «І те, і інше помилкове! Партизанська війна складається ані з вельми дрібних, ані з першочергових заходів, бо займається не спаленням однієї або двох комор, не зривом пікетів і не нанесенням прямих ударів головним силам ворога. Вона контролює і перетинає всі шляхи від тилу армії противника до того простору землі, який

* Франтирер (вільний стрілець) під час франко-пруської війни 1870–1871 рр.

визначений на постачання її військами, харчуванням і зарядами, через що перетинаючи течію джерела її сил та існування, вона наражає її удари своєї армії знесиленою, голодною, обеззброєною і позбавленою рятівних зв'язків підпорядкованості. Ось партизанська війна у повному сенсі цього слова». І продовжуючи свої роздуми щодо наслідків цієї війни, він наголошував, що серед них буде і «жах, розповсюджений у армії ворога»².

Класики марксизму-ленінізму, котрі в свою чергу приділяли неабияку увагу теорії та методам партизанської війни, крім іншого, наголошували на ефекті залякування ворога, створюваному народними месниками своєю діяльністю, таким чином підтверджували, що дії партизанів мають ознаки терору. В. Ленін, звертаючись до проблем партизанської війни в тилу ворога, зауважував, що партизани своїми діями не дають спокою ворогу, паралізують промисловість, постійно зупиняють машину місцевого управління, створюють «тривожний стан»³.

Англійські дослідники Діксон та Гейльбрунн визнавали, що «збитки, завдані німецькій армії партизанською війною, не можна визначати лише числом убитих та поранених і кількістю знищених гармат та складів. До цього ж слід додати втрату німецькою армією боєздатності та ударної могутності, значення котрої важко оцінити у цифрах. Головне полягає в тому, що погіршився моральний стан солдатів, котрі воювали у країні, де кожен громадянин міг виявитися партизаном...»⁴.

Ще виразніше з цього приводу висловився автор узагальнюючої праці про Другу світову війну Дж. Фуллер: «В Росії партизани, кількість яких повсякчасно зростала, вселяли жах у серця німецьких солдатів..., партизанські загони відігравали таку ж роль, як зграї підводних човнів у Атлантичному океані. Вдень вони були... робітниками, що працювали на німців, а вночі ставали ворожими солдатами»⁵.

І, нарешті, якщо вже так ревно дотримуватись у визначенні термінів дефініцій міжнародного права, то теракти партизанів й підпільників стосувалися тих цивільних громадян, котрі пішли за тих чи інших обставин на співпрацю з окупаційною владою. При цьому спостерігався неабиякий ефект залякування, через те, що терор та тероризм — це не просто насильство, яке передбачає лише дві сторони: насильника та жертву. Слід брати до уваги і наявність третьої сторони — тих, кого намагаються залякати жорстокими діями і долею жертв.

Таким чином, елементи терору і тероризму є природною властивістю руху Опору в будь-якій країні, що стала жертвою агресії. Те, що в спротиві окупантам бере участь і цивільне населення, і спеціально підготовлені працівники спецслужб, сутності справи не змінює.

Уперше методи діяльності майбутніх партизанських загонів були сформульовані у директиві РНК СРСР та ЦК ВКП(б) партійним та радянським

організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил та засобів на розгром фашистських загарбників 29 червня 1941 р.*

Директива про розпалювання партизанської війни містила не лише заклик до всеохоплюючої, масової боротьби з окупантами, а й визначала конкретні об'єкти та методи радянського руху Опору. У захоплених ворогом районах пропонувалося створювати нестерпні умови для ворога та всіх його пособників: переслідувати та знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи; силами диверсійних груп підривати мости, дороги, псувати телефонний та телеграфний зв'язок, підпалювати склади і т.ін.

Набагато далі у визначенні методів боротьби з ворогом пішов перший секретар Компартії Білоруської РСР П. Пономаренко, котрий у директиві № 2 ЦК КП(б) Білорусії партійним, радянським та комсомольським організаціям з розгортання партизанської війни в тилу ворога від 1 липня 1941 р. найбільш виразно, конкретно та влучно окреслив спрямованість партизанської війни, її тактику та засоби.

Наступальний характер дій партизанів, ініціатива, рішучість та ефективні дії у винищенні ворога, позбавлення його спокою і вдень, і вночі — такими були концептуальні засади антифашистської боротьби, сформульовані партійним лідером Білорусії. Фактично йшлося про застосування народного тероризму проти окупантів. «Вбивати їх (ворогів — *Авт.*) повсюди, де застигнеш, вбивати, чим прийдеться — сокирою, косою, ломом, вилами, ножем... , нападати вночі на аеродроми, спалювати літаки, вбивати льотчиків... Душити, рубати, спалювати, отруювати «фашистську гадину», — наголошувалось у зверненні до народу.

Чи не вперше вжито влучний, емоційний вислів, котрий увійшов згодом до пропагандистських та ідеологічних звернень воєнної доби, який стисло і конкретно визначав мету партизанської війни: «Нехай відчує ворог, як горить під ним наша земля»⁶.

Жоден із наступних документів радянського керівництва так рельєфно та виразно не визначив наступальну тактику партизанської війни, її справедливу за характером та насильницьку за формами і засобами боротьби. І навіть партійний керманіч СРСР Й. Сталін, котрий через два дні, 3 липня, звернувся до народу, не зміг сильніше, емоційніше та конкретніше визначити завдання партизанської війни.

«...В окупованих ворогом районах треба створювати партизанські загони, ... створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалення партизанської війни всюди і скрізь, для ...,

* Суттєвим доповненням цієї директиви стала Постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу ворога», котра відіграла важливу роль у розвитку партизанського руху.

...підпалення лісів, складів... В окупованих районах створювати нестерпні умови для ворога і для всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи...»⁷.

Згадані документи задекларували провідну роль органів держбезпеки у справі організації партизанських загонів та їх практичної діяльності.

Втім, коли були оприлюднені та доведені до адресатів ці та інші постанови, події тих днів довели, що директиви та заклики, не сприяли розгортанню широкої мережі партизанського руху й антифашистського підпілля.

Драматичне становище на фронтах, відсутність матеріальної бази, засобів зв'язку, брак відповідного досвіду й належно підготовлених кадрів, здатних очолити партизанські загоны, та інші не менш важливі обставини стали причинами невдач у налагодженні руху «народних месників» в тилу ворога.

Партійні, радянські, військові структури та органи держбезпеки здійснювали перші кроки у цьому напрямі не скоординовано і тому досягти ефективності було дуже важко. Імпровізація та стихійність, вузьковідомчий підхід й невизначеність стали наслідком децентралізації керівництва партизанським рухом.

Треба зауважити, що на першому етапі війни створення великих партизанських формувань було не лише неможливим, а й не виправданим. Найбільше відповідала тогочасним умовам боротьби в тилу ворога діяльність нечисленних, але добре озброєних і сформованих із досвідчених осіб (переважним чином з працівників НКВС–НКДБ та армійських розвідорганів) диверсійно-розвідувальних загонів*.

НКДБ–НКВС як структури мобільні та здатні організовуватися в екстремальних умовах на першому, трагічному етапі війни виявилися спроможними відіграти провідну роль у розгортанні партизанського руху.

Останнє твердження, ілюструє не лише низка відповідних директивних матеріалів, оперативних наказів й інструкцій, а й факти диверсійної та терористичної діяльності органів держбезпеки вже у перші місяці війни.

Один з опублікованих документів проливає світло на те, яким чином армійські структури вже на початку війни долучалися до організації діяльності партизанських загонів на окупованій території та налагодження диверсійно-терористичної діяльності як найбільш ефективної складової їхньої тактики.

Отже, 16 липня 1941 р. Оперативне управління Генерального штабу Червоної армії надіслало до штабів фронтів діючої армії інструктивно-методичну розробку «Партизанські загоны та їх тактика»⁸, у котрій крім суто

* Загалом у роки війни на окупованій радянській території діяло понад 3 тис. таких формувань, чимало з них виконували завдання на території України.

організаційно-тактичних заходів досить ретельно виписувались практичні рекомендації щодо диверсійної діяльності «бойових партизанських загонів» (чисельністю 15–30, а за сприятливих умов і до 100–150 осіб) із завданнями здійснювати нальоти на штаби, аеродроми, склади, мости, а також «диверсійних дрібних груп» із завербованого місцевого населення (чисельністю 3–5 осіб, або одинаків) для руйнування мостів, організації аварій поїздів, знищення воєнних об'єктів та деяких представників окупаційної влади.

Цей документ передбачав одночасну участь у диверсійно-терористичних акціях як військових, так і цивільних осіб. І диверсійні групи передбачалося створювати не з фахівців (як це робилося на практиці), а із «завербованих місцевих жителів».

Ця велика за обсягом «інструктивно-методична розробка» справді не мала аналогів, особливо враховуючи час її появи. У жодному з інших документів не містилося такого детального роз'яснення організації диверсійно-терористичної роботи, зокрема як руйнувати шляхи сполучення та зв'язку, захоплювати штаби і склади, організувати засідки та напади для боротьби із живою силою противника і навіть захоплювати заручників «з числа ворожого елемента» — всі ці складові диверсійно-терористичної діяльності були до дрібниць виписані у згаданому документі військового керівництва.

Проте найкращим чином розтлумачені на папері тактика та методи партизанської боротьби ще мали бути втіленими у життя, а зробити це у той час було дуже важко.

Досягти взаємодії між військовими радами Південно-Західного і Південного фронтів, партійними органами та відповідним структурним підрозділом НКВС УРСР, котрі займалися формуванням партизанських загонів, не вдалося. І тому у квітні 1942 р. ЦК КП(б)У віддав оперативне керівництво бойовою діяльністю партизанів чекістам, котрі вже на той час довели свою спроможність ефективно діяти у нелегких умовах ворожого тилу. Та й, зрештою, спеціальна освіта, досвід, профільні знання у галузях дотримання конспірації, радіозв'язку, диверсії свідчили на користь доцільності такого рішення.

Існуючі на підставі наказу НКВС СРСР від 25 червня 1941 р. оперативні групи НКВС–УНКВС республік, країв та областей по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у серпні 1941 р. були реорганізовані у 4 відділи НКВС–УНКВС*, що розпочали створення винищу-

* Подальше широке розгортання підпільно-партизанської та розвідувально-диверсійної роботи на окупованій території обумовило необхідність визначити зафронткову діяльність як пріоритетний напрям дій органів безпеки. У зв'язку з цим у квітні 1942 р. 4-й відділ був реорганізований у 4-е Управління НКВД УРСР, котре, видозмінюючись, проіснувало в центральному апараті НКДБ до 1945 р.

вальних загонів та формування партизанських полків і загонів у всіх районах та містах УРСР. На ці структурні підрозділи поряд з іншими завданнями покладалося створення диверсійних груп і керівництво їхнього оперативно-бойовою діяльністю.

У серпні 1941 р. за рішенням ЦК КП(б)У в Києві була створена спеціальна школа з підготовки кадрів для партизанського руху. Згодом такі школи були відкриті у Харкові, Полтаві, Лисичанську та інших містах. За кілька місяців в них пройшли підготовку близько 4,5 тис. організаторів підпілля та партизанського руху, яких досвідчені працівники НКВС навчали не лише азам радіосправи, дотриманню головних методів конспірації, але й тонкощам майбутньої диверсійно-терористичної роботи у тилу ворога.

На початку війни у відомчому діловодстві групи спеціального призначення по проведенню диверсійної роботи в тилу ворога називалися «диверсійно-розвідувальними». І вже згодом з'являється назва — «диверсійно-терористичні». Так, у документах, датованих листопадом 1941 р., зустрічаємо вживання виокремлених визначень «розвідувальна» і «диверсійно-терористична» діяльність.

Для здійснення диверсійних та терористичних актів у тилу противника заздалегідь готувалися та постачалися всім необхідним (зброєю, вибухівкою, сірчаною кислотою і т.ін.) спеціальні групи, в тому числі й ті, що підпорядковувалися інженерними частинами Червоної армії, котрі, окрім іншого, проводили і мінування об'єктів, визначених для висадження у повітря вже після окупації.

Так, у Києві саперами інженерного відділу штабу оборони столиці замаскованими мінами було нашпиговано багато адміністративних будинків, великих магазинів, ресторанів міста і навіть храмів. На четвертий день після окупації ці пекельні «вітання» почали спрацьовувати.

24 вересня 1941 р. за допомогою київських підпільників першим був висаджений у повітря склад магазину «Дитячий світ» в самому центрі міста. Потім — воєнна комендатура, розташована у сусідньому будинку, де загинуло чимало гітлерівських офіцерів, а також кінотеатр, у якому гітлерівці дивились хроніку про підкорення Франції. Вибухнули чотириповерховий універмаг «Люкс», аптека, готель «Континентель». На наступний день згорів і палац Верховної Ради України.

Але якщо адміністративні будинки та магазини були підірвані завдяки зусиллям спецгруп та підпільників, то вже велику кількість житлових будинків підпалювали самі кияни.

Очевидці тих подій згадують, що на Хрещатику горів кожен другий будинок. Відблиски полум'я та чорні хмари диму стояли над містом декілька тижнів. А всього у Києві від тих вибухів та підпалів згоріло шістнадцять вулиць.

Наслідками тих терактів стали не лише спалені будинки, десятки німецьких офіцерів. Звірячими розправами із євреями відповіли фашистські недолюдки за свій жах та гори каміння на центральних вулицях Києва. Вже 28 вересня з'явилися оголошення з наказом всім євреям міста прибути до збірних пунктів. А далі був Бабин Яр...

Вибухи у Києві справили на гітлерівців велике враження. Вони пам'ятали про «подарунки чекістів» і в директиві німецького головного командування сухопутних сил від 12 жовтня групі армій «Центр» містилося застереження, що «у випадку захоплення Москви, так само як і в Києві, можуть виникнути надзвичайні небезпеки від мін уповільненої дії»¹⁰.

Побоювання німецької верхівки були не безпідставні. Ще у вересні 1941 р. був створений спеціальний диверсійно-бойовий загін, до завдань якого, окрім проведення диверсій, входило також «здійснення терактів над окремими представниками вищого командного складу німецької армії, окупаційної влади, а також над зрадниками Батьківщини — колишніми радянськими громадянами, котрі перейшли на бік ворога». У документі, регламентуючому діяльність цього загону наголошувалося, що «теракти можуть здійснюватися лише з санкції центру НКВС у кожному окремому випадку. Сигнал до дій подає керівник загону»¹¹.

Трохи згодом, коли виникла реальна загроза захоплення гітлерівцями Москви, чекістами були розроблені спеціальні заходи з проведення диверсій та терактів спеціально залишеними на нелегальному становищі агентами-диверсантами у випадку окупації столиці.

Так, зокрема передбачалося для діяльності в тилу противника (у м. Москва) залишити 553 особи, з них по «здійснення диверсійних актів — 201 чоловік, для здійсненню терористичних актів — 81 чоловік»¹².

Наведений вище матеріал, як і багато інших фактів, свідчить, що у роки Другої світової війни поняття «диверсія» дещо видозмінюється за своїм змістовним наповненням і звичне її трактування як дії, що «відволікає війська противника», суттєво доповнюється. Диверсії здійснювалися не лише з метою підриву економічної та воєнної могутності ворога, але й для психологічного розкладу противника, його деморалізації, створення нестерпних умов для окупантів та їх поплічників, укорінення почуття страху в окупаційних гарнізонах й у тих, хто ще не став об'єктом партизанського нападу, але неминуче міг стати ним.

Цей метод підпільно-партизанської боротьби проти агресора тісно переплітається з акціями терористичного спрямування, оскільки одна дія (підриг ешелону чи установи) має одночасно елементи диверсії і тероризму. Межа між останніми у кожному конкретному випадку може бути настільки тонкою, що їх важко відокремити, тим більше у разі наявності людських жертв (військових або й цивільних). При цьому досягається не лише мета

завдати ворогу матеріальних збитків і втрат у живій силі, а й здійснюється залякуючий ефект.

Протягом війни (окрім вже згаданих) вийшла низка інших важливих та змістовних відомчих нормативних документів (наказів, інструкцій тощо), котрі регламентували діяльність диверсійно-терористичних груп й детально роз'яснювали де, коли і як треба здійснювати відповідні акції.

31 серпня 1941 р. у «Бойовому наказі НКВД УРСР № 007/У/ч 5-му зведеному партизанському загону» заступник народного комісару внутрішніх справ УРСР С.Савченко наказав цьому формуванню переправитися через лінію фронту на територію противника для того, щоб згодом вийти у район Жмеринки та здійснити напади і руйнування мостів, водогонів, депо, засобів зв'язку.

Наказувалося також на шосейних дорогах, котрі проходять вздовж залізничних колій, знищувати мости, організовувати завали; здійснювати вибухи у місцях, де передбачалася зупинка живої сили ворога, транспортів з паливом, зброєю¹³ тощо.

Наказ НКВС УРСР, як і згадана вище інструктивно-методична розробка Оперативного управління Генерального штабу Червоної армії, детально визначав методи партизанської війни в тилу ворога та її головні об'єкти.

Втім, далеко не всі накази могли виконати навіть формування, створені по лінії НКВС. Їх дії у перші місяці війни не відзначалися високою ефективністю. Брак підготовки до ведення партизанської війни, відсутність зброї та боєприпасів, надійного зв'язку з населенням окупованих територій, незнання місцевості, провали заздалегідь залишеної у населених пунктах агентури — ці та інші причини призводили до неможливості здійснити заплановані диверсійні акти.

Лише пізньої осені 1941 р. партизанські акції почали відчутно дошкуляти окупаційній владі в Україні. У цей час далися взнаки організаційно-практичні заходи керівництва країни. Вже було сформовано 738 партизанських загонів загальною чисельністю 26 257 бійців і 191 диверсійна група (1 374 особи)¹⁴.

Реально усвідомлюючи вже о тій порі, яку загрозу становлять партизани для тилів німецької армії, райхсфюрер СС Гімmlер висловив своє занепокоєння розгортанням руху Опору, і в спеціальному документі в листопаді 1941 р. окреслив заходи боротьби з радянськими партизанами, наголосивши, що основним завданням у боротьбі проти них має стати їхнє знищення, а не вигнання. Тому наказувалося не надавати їм можливості уникнути бою або втекти.

Тероризування окупаційної адміністрації як один з ефективних та розповсюджених методів діяльності партизанських загонів вперше, принаймні у документах, пов'язаних із партизанським рухом, згадується у «Тимчасовій

інструкції про роботу уповноважених 4-тих відділів НКВС УРСР» від 17 листопада 1941 р., затвердженій заступником наркомун внутрішніх справ УРСР. У цьому документі, серед інших, визначалися завдання диверсійних груп та партизанських загонів, котрі направлялися в тил противника: ушкодження аеродромів та матеріальної частини літаків; знищення танків, баз пального, продовольчих складів та боєприпасів; підпал приміщень, де базувалися частини ворога; висадження у повітря залізничних та шосейних мостів, псування залізничних магістралей та організація катастроф поїздів..., тероризування функціонерів місцевої влади (комендантів, старост, мерів, поліції та ін.)¹⁵. Під «тероризуванням» розумілося фізичне знищення згаданих осіб і залякування таким чином їхніх «колег».

В продовження роботи у цьому напрямі наказ НКВС УРСР від 30 листопада того ж року детальніше визначив об'єкти тероризування, зазначивши: «З'ясовано, що німецькі загарбники за тимчасової окупації областей УРСР організовують у селах, містечках і містах свою фашистську адміністрацію (в сільській місцевості призначають старост, старшин, поліцаїв, а в містах і селищах міського типу — голів міськуправ, мерів, комендантів, начальників поліції та інших чиновників). Адміністрація добирається і комплектується з місцевого контрреволюційного, націоналістичного, куркульського та злочинного елемента, а також із зрадників соціалістичної Батьківщини — дезертирів з Червоної армії.

Увесь цей контрреволюційний фашистський і бандитський елемент веде активну боротьбу ... з усіма радянськими патріотами, які залишилися на захопленій фашистами території, виказує їх гестапо, організовує пошук партизанів, грабує і тероризує місцеве населення. Фашистські виродки діють цілком безкарно з нашого боку». І далі, дорікаючи за бездіяльність, наказувалося «створювати спеціальні тергрупи чисельністю 3–5 чоловік для знищення фашистської адміністрації»¹⁶.

Поплічники окупаційної влади стали об'єктом «пильної уваги» спеціально створюваних для їхнього знищення груп, що складалися, як правило, із трьох-п'яти осіб. Старости, бургомістри, агенти гестапо, поліцаї з місцевих жителів знищувалися ними під час нальотів на гарнізони, у їх приватних помешканнях, в засідках тощо. Ця діяльність мала плановий характер. Заздалегідь визначалися об'єкти, виконавці та час здійснення операції з фізичного знищення певної особи.

Ефект залякування «третіх» осіб, тобто тих, на кого мав справити відповідне враження наочний приклад теракт, накопичуючись та переростаючи у критичну масу, поступово перетворювався на справжній терор з боку партизанів та підпільників.

Так, напередодні Різдвяних свят та Нового 1943 року спеціальною вказівкою НКВС керівникам оперативно-чекістських груп, які діяли в тилу

ворога, наказувалося ліквідувати та викрадати німецьких чиновників і офіцерів, користуючись тим, що у деяких випадках вночі німці довіряли охорону місцевій поліції.

Широковідомі факти знищення представників окупаційної влади з вищого ешелону: головного судді України Функа, імперського радника райхскомісаріату України Гелля та його секретаря Вінтера, віце-губернатора Галичини Бауера та багатьох інших. Всіх перерахованих осіб знищив диверсант-розвідник М. Кузнєцов, котрий навіть не мав військового звання і був фактично цивільною людиною (хоча і зі «спеціальною» освітою).

У Харкові українськими партизанами був знищений штаб німецької піхотної дивізії разом з генералом Брауном, розстріляний генерал-полковник Боддєн; начальник штабу 9-ї армії поранений, і ще багатьом вищим німецьким офіцерам не вдалося досягти місця свого призначення, тому що дорогою про їхню долю «потурбувалися» партизани.

Полюванням на вищих німецьких офіцерів партизани й підпільники не обмежувались. Найчастіше вони знищували помічників окупаційної влади з місцевих жителів, переважно тих, хто працював у поліції або на адміністративних посадах. Проте, на жаль, траплялось і так, що у бажанні помститися за понівечені долі, людські втрати, засліплені ненавистю, та й, чого гріха таїти, безкарністю, партизани й підпільники позбавляли життя людей, котрі не завинили ані перед радянською владою, ані перед місцевими жителями. Відомі й випадки, коли, не володіючи інформацією специфічного характеру, вони вбивали старост та інших посадовців, котрі за завданням радянських спецслужб або підпільних осередків працювали на цих посадах.

Таким чином, партизани, котрі з власної ініціативи виконували «вироки» на окупованій території, вершили людську долю не завжди справедливо і на власний розсуд. Їх «помилки» та свавілля, на жаль, коштували людських життів. У цих випадках терор мотивований перетворювався на терор невмотивований. Принагідно слід наголосити, що ці позасудові розправи, свавілля тривали і на визволеній від окупантів території України, коли вчорашні партизани, перебираючи на себе суддівські обов'язки, вчиняли справжню вакханалію, аж доки не оговтались (завдяки численним скаргам місцевих жителів) вищі владні структури, припинивши і терористично-репресивні акції.

Повертаючись до дій народних месників на ворожих комунікаціях у час окупації, нагадаємо, що зміна ситуації на фронтах взимку 1942 р. викликала необхідність активізації диверсійної діяльності партизанських загонів і диверсійних груп на залізничних магістралях в тилу ворога. Центр вимагав нарощування зусиль для ускладнення підвозу противником, а також евакуації ним живої сили, бойової техніки, продовольства. В першу чергу необхідно було паралізувати роботу залізничних вузлів організації «аварій», створення «пробок», блокування станцій. Для цього передбачалося активі-

зувати діяльність партизанів, диверсійних груп Чернігівської, Сумської, Полтавської областей.

Диверсійно-терористичні групи постачались вибухівкою та засобами радіозв'язку й перекидалися через лінію фронту з метою здійснення в тилу противника руйнувань на залізничних магістралях, виведення з ладу життєво важливих для окупантів об'єктів, підпалення та знищення посівів і проведення «спеціальних заходів» щодо окупаційної адміністрації. Після перетину лінії фронту суходолом або шляхом десантування диверсійно-терористичні групи діяли автономно, або ж з баз партизанських загонів, осідаючи там іноді і до трьох місяців. Відомі випадки, коли диверсійно-терористичні групи залишалися в тилу ворога і ставали ядром нових партизанських загонів.

Відносини між партизанами та членами диверсійно-терористичних груп, котрі тимчасово перебували у складі партизанського загону, здебільшого були конструктивними. Партизани допомагали у проведенні диверсійних актів, а члени груп навчали «народних месників» підривно-вибуховій справі, правилам виготовлення мінної техніки, дотриманню правил конспірації, орієнтуванню на місцевості тощо.

Відомі випадки «холодного» ставлення до делегатів з «Великої землі». Партизанські ватажки деяких загонів вбачали в них «гастролерів», котрі мали можливість після виконаного завдання повернутися за лінію фронту, а також співробітників НКВС. В умовах специфічної атмосфери у партизанських загонах (вольниця, анархія, іноді свавілля командирів) їх драгувала присутність чекістів.

Навесні 1942 р. партизанський терор німецько-фашистські загарбники відчули повною мірою: виробничі процеси на окупованій території зривалися також шляхом шкідництва та саботажу. У травні 1942 р. було ухвалено рішення про підготовку й засилання до індустріальних центрів Донбасу та Кривбасу агентурних груп, у складі яких були б представники технічної інтелігенції, із завданням проникнути до складу управлінських та інженерних кадрів важкої промисловості для подальшого шкідництва, гальмування ходу відновлення промислових об'єктів.

Про реальну загрозу партизанських дій один із головних ідеологів нацизму Геббельс у березні 1942 р. писав у своєму щоденнику: «Небезпека з боку партизанів зростає з кожним тижнем. Партизани цілковито панують над великою кількістю районів окупованої Росії. Вони встановили там режим терору... До них дуже важко дістатися, тому що вони застосовують в окупованих нами районах такі терористичні методи, що населення тепер боїться йти на ... щирі співпрацю з нами»¹⁷.

За даними на квітень 1942 р., партизани України повністю контролювали 15 районів, 346 населених пунктів, організовано в тилу ворога 102 партизанських загони¹⁸.

Незважаючи на помітні зрушення у бік активізації, диверсійно-терористичні акції спецгруп НКВС та партизанів у першій половині 1942 р. ще не стали тим фактором, котрий би досить відчутно впливав на збройну боротьбу.

Створення у травні 1942 р. при Ставці ВГК Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) та Українського штабу партизанського руху (УШПР) у червні 1942 р., за задумом вищого керівництва країни, мало сприяти покращанню ситуації.

Диверсійно-терористична діяльність сприймалась керівництвом держави, як один з найбільш ефективних методів ведення боротьби в тилу ворога. Недаремно у наказі народного комісара оборони СРСР (5 вересня 1942 р.) про завдання партизанського руху, котрий з'явився на світ після його зустрічі з командирами партизанських загонів, зокрема підкреслювалося, що «руйнування шляхів підвозу ворога має найважливіше значення... Вирішення цих основних завдань вимагає від всіх партизанських загонів широкого розгортання бойових партизанських операцій, а також диверсійної, терористичної та розвідувальної діяльності в тилу ворога». І далі вже у регламентуючій частині цього документа визначалися більш конкретні цілі: знищення військових гарнізонів, штабів, загонів військ, деяких офіцерів та солдатів, охорони транспортів та складів, баз боєприпасів, господарських команд, ворожих фуражистів, команд та агентів з заготівлі хліба, руйнування ліній зв'язку, літаків та ангарів на аеродромах противника, нападати на обози з пограбованим хлібом, «по можливості хліб роздавати населенню, а якщо цього здійснити не можна — знищувати його».

Наказ Й. Сталіна, зокрема в тій його частині, що визначала об'єкти диверсійно-терористичної діяльності, фактично увібрав в себе ідеї всіх попередніх нормативних документів воєнної доби.

Однак пролунали і докори, поява котрих у документі такого рівня мала сприйматися як наказ для негайного втілення у життя. «Діями партизанів ще не охоплені міста... Партизанським загонам, окремим організаціям та диверсантам проникнути у всі великі та малі міста і ... широко розгорнути там ... диверсійну роботу... Нещадно знищувати або захоплювати у полон фашистських політичних діячів, генералів, великих чиновників та зрадників нашої Батьківщини, які перебувають на службі у ворога. З цією метою постійно спостерігати за генералами... З'ясувати, де вони живуть...», — наголошувалося у наказі¹⁹.

Диверсія продовжувала залишатися серед головних способів дезорганізації ворожого тилу протягом всього періоду окупації території України. Вона мала порівняно з іншими методами партизанської боротьби низку серйозних переваг. По-перше, диверсії дозволяли партизанам невеликими силами і практично без втрат завдавати відчутних, ефективних ударів по

ворогу. По-друге, систематичні і чисельні диверсії партизанів розпорошували увагу і сили ворога на охорону комунікацій та інших тилових об'єктів, внаслідок чого зменшувались можливості гітлерівців у боротьбі з партизанами, тому що їм важко було створювали великі угруповання для блокування районів активних партизанських дій і проведення каральних експедицій. Цей вид боротьби відіграв велику роль в деморалізації ворожих військ, створюючи ефект залякування, або ж, іншими словами, породжував терор, котрий гнітюче впливав на стан окупаційних військ.

Якщо у перший рік війни поява партизанів та їх дії сприймалися німецькими чинниками як поодинокі «бандитські витівки», то у 1943 р. загроза з боку народних месників, особливо у деяких регіонах УРСР, була постійною і викликала справжній жах в окупантів. Іноді траплялось і так, що при появі партизанів німецькі військовослужбовці не вступали навіть у сутичку, а просто тікали. Через такі випадки у грудні 1943 р. з'явився наказ командира 42-го армійського корпусу армії вермахту «Про боротьбу проти банд», котрий за подібні вчинки передбачав суворе покарання.

Після розгрому гітлерівських військ під Сталінградом головною метою диверсійних акцій партизанів став зрив евакуаційних перевезень окупантів та підвезення поповнення.

Завдяки удосконаленню тактики проведення диверсійно-терористичних актів, активним діям спецгруп, партизанів та підпільників залізничні колії у тилу ворога перетворювалися у своєрідні лінії фронту, вздовж котрих окупанти змушені були споруджувати доти та бункери, ставити мінні загородження, вирубати ліс смугою завширшки 50–300 метрів від дороги, влаштовуючи там спеціальні заборонені зони.

За даними генеральної дирекції залізничних шляхів «Схід» у лютому 1943 р. партизани СРСР здійснили близько 1060, у квітні близько 700, у травні 1045, у червні понад 1060 нальотів та диверсій на залізничних шляхах окупованої території²⁰. Більшість з них припадала на шляхи, що вели до Курського виступу.

Навесні 1943 р., коли радянське Головнокомандування ухвалило рішення закріпитися на досягнутих рубежах та розпочати підготовку до літнього наступу, перед партизанськими формуваннями було поставлене завдання шляхом диверсійних акцій зривати ворожі перевезення та заважати концентрувати війська та бойову техніку у районах майбутніх битв. Цей час, порівняно з попереднім, був більш сприятливим для партизанів. Покращилось постачання спеціальною вибуховою технікою, підготовлено більше спеціалістів, здатних її кваліфіковано використовувати.

1 травня 1943 р. партизани за сприяння київського підпілля здійснили наліт на південний міст через Дніпро біля Києва і вивели його з ладу. У тому ж місяці партизанський загін А. Одухи біля Славути підірвав залізничний

дерев'яний міст, пустивши на нього захоплений перед тим поїзд. Паровоз та кілька вагонів упали в річку. На спорудження нового моста окупанти витратили три місяці²¹.

У серпні-вересні 1944 р. у зв'язку з визволенням від окупантів переважної частини території України УШПР та його представництва при фронтах почали згортати свою роботу²².

Обсяг диверсійних акцій, здійснених партизанами та диверсійно-терористичними групами на окупованій території України, а також їх динаміку можна уявити із наступних даних. Якщо у 1941 р. українські партизани республіки підірвали лише 23 поїзди, а у 1942 р. — 232, то вже у 1943 р. і протягом 10 місяців 1944 р. відповідно 3688 і 1015. Взагалі ж протягом 1941–1944 рр. українські партизани здійснили на шляхах сполучення близько п'яти тисяч великих операцій і безліч дрібних диверсій. Внаслідок цього рух поїздів залізницями було припинено сумарно майже на 2 тис. діб. І це можна вважати одним з найважливіших показників їхньої бойової та диверсійної діяльності²³.

Не менш важливим виміром діяльності партизанів стало поширення серед окупаційної адміністрації та військ агресора почуття невпевненості та жаху. Наслідком активних диверсійно-терористичної діяльності партизанів, стало і те, що німецьке командування було змушене відволікати з фронту цілі дивізії для боротьби з ними та посилення охорони своїх тилових гарнізонів. Із деяких сіл взагалі виводили представників окупаційних сил для укрупнення підрозділів у райцентрах. Це, в свою чергу, сприяло створенню так званих партизанських країв та зон, повністю контрольованих «народними месниками».

З просуванням лінії фронту територією України на захід підпільні організації і партизанські загони припиняли діяльність, а частина їх особового складу включалася до диверсійних, розвідувальних та інших груп, що закидалися у ворожий тил, а також до винищувальних батальйонів, на які покладалася боротьба з націоналістичним підпіллям. На 1 квітня 1946 р. у 7 західних та південно-західних областях УРСР діяло 3593 винищувальних батальйони, чисельність яких становила 63 тис. осіб. У ході ліквідації самостійницьких збройних формувань «яструбки» широко використовували партизанський досвід.

Оцінюючи в цілому дії радянських партизанів та підпільників, слід констатувати їх вагомий вплив на перебіг війни. Окрім значних втрат у живій силі, матеріальних збитків, окупанти і колаборанти постійно перебували під морально-психологічним пресингом народних месників і змушені були корегувати свої дії з врахуванням цього фактору. В умовах окупаційного терору учасники руху Опору адекватними засобами протидіяли військовим та економічним заходам гітлерівців, чим об'єктивно сприяли перемозі над нацизмом. Варто не забувати і про вплив партизанів

та підпільників на морально-психологічний стан населення окупованих територій, підтримку в ньому віри в кінцевій перемозі над чужоземними зайдами і повернення до мирної праці.

Для німецького командування партизанський рух був неочікуваним. Йому довелося в ході війни вивчати форми партизанської боротьби, тому що віднайти історичну аналогію подібної війни, яку вони називали «війною з-за рогу», окупанти не змогли.

Насильство породжує насильство. Вбивство на війні стає нормою. Ці жорстокі аксіоми в черговий раз підтвердилися у роки Другої світової війни. У межах кривавого протистояння мотивований терор та тероризм з боку радянських партизанів та підпільників були не самоціллю, а засобами досягнення перемоги, наслідком, доповненням та продовженням бойових регулярних військ, спрямованих на вигнання або знищення ворога.

¹ Давидов Д. Сочинения. — М., 1962. — С. 293–295.

² Там же. — С. 451, 455.

³ Ленин В.И. Полн. собр. соч. Изд. 5-е. — М., 1960. — Т. 11. — С. 349.

⁴ Коммунистические партизанские действия. — М., 1957. — С. 82.

⁵ Фуллер Дж. Вторая мировая война 1939–1945 гг. — М., 1956. — С. 332.

⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Том второй. Книга первая «Начало». 22 июня – 31 августа 1941 года. — М., 2000. — 138–139.

⁷ Цит. за: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Том второй. Книга первая «Начало». 22 июня – 31 августа 1941 года. — С. 161–165.

⁸ «Пленные обезоруживаются и распускаются в разных направлениях». Публикация генерал-лейтенанта Софронова // Военно-исторический журнал. — 2001. — № 6. — С. 50–56.

⁹ Гогун О., Кентій А. 1941: зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі / Визвольний шлях. — 2006. — Березень.

¹⁰ Лубянка в дни битвы за Москву: Материалы органов госбезопасности в СССР из Центрального архива ФСБ России. — М., 2002. — С. 8.

¹¹ Там же. — С. 68.

¹² Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне». Сб док. Том второй. Книга 2. «Начало». 1 сентября – 31 декабря 1941 года. — М., 2000. — С. 270–271.

¹³ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 1. — С. 76–77.

¹⁴ Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. — К., 2001. — С. 8.

¹⁵ Там же. — С. 91–92.

¹⁶ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. док.. Том второй. Книга 2. «Начало». — С. 371–372.

¹⁷ Діксон Ч., Гейльбрунн Д. Назв. праця. — С. 36.

¹⁸ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — С. 148.

¹⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — К., 1985. — С. 337–339.

²⁰ Там же. — С. 197.

²¹ Там же. — С. 196.

²² 23 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про розформування УШПР.

²³ Чайковський А. С. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). — С. 128.

²³ Давидов Д. Военные записки. — М., 1942. — С. 175.

²³ Тарле В. Наполеон. М., 1952. — С. 15.

Низка терактів, здійснених радянськими підпільниками у перші дні окупації Києва, свідчить про те, що до них готувалися.

Дивись: «Доповідню записку заступника начальника УНКВС по м. Москві та Московській області А. В. Петрова до НКВС СРСР про створення агентурно-освідомчої мережі для проведення розвідувальної та терористичної діяльності в тилу противника» (3 листопада 1941 р.) у «Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне». Сборник документов. Том второй. Книга 2. «Начало». 1 сентября – 31 декабря 1941 года. — М., 2000. — С. 270–271.

В статье проанализировано использование средств террора и терроризма советским движением Сопротивления, как адекватной реакции на оккупационную политику гитлеровцев. На основании современных теоретических работ и терминологии выявлены особенности и специфика деятельности советских партизан на разных этапах Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: оккупационный режим, террор, терроризм, диверсионно-террористическая деятельность, спецгруппы, партизанское движение.

In this article the use of means of terror and terrorism by Soviet Resistance movement is analyzed, as an adequate response to Nazi occupation policy. Features and particularities of Soviet partisan activities during different periods of Great Patriotic War are defined on the ground of modern theoretical works and terminology.

Keywords: occupation regime, terror, terrorism, sabotage and terrorist activities, special units, partisan movement.